

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

Megfordított időrend

A TÖRTÉNELMI REGÉNYRŐL

‘A történelmi regény számomra végzetes olcsóságra van kárhozthatva, egyszerűen azért, mert hihetetlenül nehéz feladat elé állítja a szerzőjét, a könnyű megoldás pedig óhatatlanul pusztá ügyeskedéshez vezet és a közönség mélyeséges együgyűségét tételezi föl’ (James 1987, 332). Henry James 1901-ben megfogalmazott ítélete jól érzékelteti azt a felfogást, mely szerint a történelmi regény a népszerű irodalom körébe tartozik. Húsz évvel korábban ugyanez a szerző ‘a művészet gyerekkorának’ megnyivánulásaiként jellemezte Sir Walter Scott prózai elbeszélő műveit. Az olyan alkotó, aki a regényt a magas művészet részeként fogja fel — így szól az érvelés — csakis nyersanyagnak tekintheti a történelmi szereplőket, hiszen a történetírói munkákból ismert személyekre vonatkozó ismeretek feszültségbe kerülhetnek a műalkotás belső törvényszerűségeivel. Olyan adott tényekként foghatók fel, amelyek az alkotót műve létrehozásának a korai szakaszában foglalkoztathatják. ‘A művész irántuk megnyivánuló érdeklődésének kilenc tizede abból származik, amit hozzájuk ad s ahogyan megforgatja őket’ (James 1962, 163).

Magyarországon is fogalmazódott meg bírálat a történelmi regénnyel szemben, éspedig némileg meglepően az 1990-es évek elején, tehát olyan időszakban is, amelyben nemcsak az angol nyelvterületen, de Magyarországon is meglehetősen élénk volt a prózaírók történelmi érdeklődése. ‘Az ÁLMOK ÁLMODÓJA (...) az első modern magyar regény’ — állította egy értekező —, mert ‘nem *történelmi regény*, ez radikális elkülönülést jelent korabeli pályatársaitól, mindenekelőtt Jókaitól és Keménytől’ (Bán 1991, 923). Az idézett állítás értelmezhetőségét nehezíti, hogy nem könnyű elvonatkoztatni az irodalomtörténet ismeretének hiányaitól, amelyekre legalábbis visszakövetkeztetni lehet a megfogalmazásból. Jókai s Kemény számos alkotásában a történés és az elbeszélő ideje azonos, s közülük *A szív örvényeinek* hatását Asbóth regényére már az 1950-es évek második felében fölhívta a figyelmet Németh G. Béla (Németh 1958, 391). Fontosabb ennél megjegyezni, hogy korántsem magától értetődő, mit is értsünk történelmi regényen. Ha a jelen és a múlt távolságából indulunk ki, lehet ugyan arra gondolni, hogy a történelmi regény mibenléte elbeszélő és történetbefogadó meghatározott kapcsolatán, afféle egyezségeen múlik, vagyis az ilyen alkotás mintegy azt várja el az olvasótól, amit

Írások a Debreceni Irodalmi Napokon november 18-án *Regény és történelem* címmel rendezett tanácskozás anyagából.

Coleridge 'a hitetlenség szándékos felfüggesztése'-nek nevezett (Coleridge 1975, 169), s így illeszkedik be a megidézett múltba, de az időbeli távolságot a történet és az olvasó világa közötti viszonyra is lehet vonatkoztatni, s akkor már korántsem könnyű választ adni arra a kérdésre, a huszonegyedik századi olvasó szempontjából mennyiben lehet jogos régebbi múlttal foglalkozó műveket történeti regényeknek minősíteni, szemben a későbbi, ám szintén egyre távolodó időszakok világát megjelenítő alkotásokkal. Az *Ivanhoe* eseményei a tizenkettedik században, a *Waverley* cselekménye 1746-ban játszódik. Mennyiben állíthatók szembe egymással? Milyen alapon választható el a Báthoriak koráról szóló *Gyulai Pál a Ködképek a kedély láthatárán* című 'beszélyfűzér'-től, amelyben fontos szerepet játszik az 1789-ben kitört francia forradalom? A válasz hihetőleg csakis úgy kereshető, ha némi figyelmet szentelünk történetírás és regény viszonyának.

Két olyan regénnyel foglalkozunk mintaként, amely nagyjából ugyanazzal a korszakkal foglalkozik. Az egyik Kemény Zsigmond *Zord idő* című, 1857 és 1862 között megjelent alkotása, mely többek között Verancsics Antal 1857-ben kiadott *Összes munkáira* támaszkodik. A tizenhatodik századi történeti forrást részint úgy használja föl, hogy ütközteti Horváth Mihálynak Martinuzzi Györgyről írt munkájával, melyet szerzője először Hatvani Mihály néven 1859-ben közölt, *Rajzok a magyar történelemből* című kötetében. E kiváló történész jórészt a belga fővárosban talált munkák alapján módosította Verancsics 'épen nem barátságos indulatú' minősítését a barát történeti szerepéről (Horváth 1872, 75.). Kemény regénye azt sugallja, hogy a történetírásnak különféle értelmezésekkel kell számolnia. Egyúttal arra ösztönzi olvasóját, hogy kételkedjék történelem és regény szembeállításának jogosságában. Részint óvatosan egymás mellé helyezi a történetírást és a regényt — a *Zord idő*-ben Walter Scott legjobb műveire emlékeztető módon inkább a háttérben maradnak a történeti személyiségek —, részben arra emlékeztet, hogy a történetíró sokszor a regényíróhoz hasonlóan történetileg hihetetlennek vélhető eseményekről számol be. 'Ha Verancsics Antal püspök nem írta volna meg — olvasható a regényben —, alig hinnők, hogy a korán rendelete ellenére Szolimán basa fényes terítékű és ízletes étkekkel ellátott lakomáján sok pohár bor ürítettet a török császár jólétéért és különösen a magyar nép boldogságáért' (Kemény 1968, 446-447).

Ugyancsak több történeti forrást vett igénybe Jókai Mór *Fráter György* című 1893-ban kiadott regényében. Nincs kizárva, e kései és viszonylag kevésbé méltányolt művének elkészítésekor a szerző mintegy cáfolni akarta azoknak a véleményét, akik történeti hitetlenséggel vádolták némely korábbi alkotását, hasonlóan ahhoz, ahogyan az *Ivanhoe*-t bírálták (Wilson 1986, viii-ix), melyről Mikszáth azt állította: 'az első regény' volt, amely Jókai 'kezébe került', még Komáromban 'a Kultsár-féle kölcsönkönyvtárból' (Mikszáth 1907, 1: 70). Annyi bizonyos, hogy a *Fráter György*-ben olyannyira sok a hivatkozás történészekre, hogy a mű szinte a regényesített történeti életrajzzal tart rokonságot, ám az elbeszélőt mégis az egyetlen helyes értelmezés eszménye vezeti. A történetírás mai felfogása felől ez akár még távolabbi szemléletnek is minősülhet a bő három évtizeddel korábbi másik regény világához képest. Ezért a két művet a keletkezésük idejéhez képest fordított sorrendben vesszük szemügyre, mintegy azt sejtetve, hogy korábbi és későbbi

viszonya korántsem mindig egyértelmű, s így megfontolandó, vajon mindig indo-
kolt-e paradigmaváltások alapján fölépíteni az irodalom történetét.

Melyek Jókai regényének legfeltűnőbb jellemzői? Mindenekelőtt az elbeszélő hangjának állandó érzékeltetése. 'Hol is hagytuk a tanácskozást? (...) Igen! A hazá-
áruló főméltóságok elkergetésén' (Jókai 1898, 1: 222). Az efféle megnyilatkozások
minduntalan arra emlékeztetik az olvasót: könyvet tart a kezében. A kiszólások
rendszerint azt sugallják, a történet bevallottan tanító célzatú. 'Hanem a férfi élet-
korát nem az regulázza, hogy mennyit visel a vállán, hanem hogy mennyit bír el.
(Ez tendenciósus egy phrasis!)' (Jókai 1898, 2: 183). Az ehhez hasonló értelmezé-
sek határozottan cáfolják azt a hiedelmet, mely szerint Jókai nyelve olyannyira át-
látszó, hogy az 'ember észre sem veszi, hogy olvas'. Sokkal inkább azt igazolják,
hogy a 'mese a vezéreszmét szolgálja' (Mikszáth 1907, 1: 131, 2: 75). Az esemé-
nyek arról tanúskodnak, hogy 'Két roszt közül az öregebb jóvá teszi a kisebbet'
vagy 'A hála férges gyümölcs' (Jókai 1898, 1: 314, 2: 193). A gondolatmenet nem
annyira az egyes jelenségtől a végkövetkeztetés felé halad, hanem általánosítást
szemléltet. Fejezet élén áll a következő megállapítás: 'A szerencsétlenség nem ma-
rad vén leánynak: mindig akad párja' (2: 268), s a továbbiak ezt az igazságot hiva-
tottak bizonyítani.

A Fráter György elbeszélője azáltal is érezteti jelenlétét, hogy előrevetíti a ké-
sőbb bekövetkezendőket. Már a nyitó jelenet bejelenti a történet kimenetelét. A
címszereplő kérdéssel fordul egy budai katonához:

— Ejnye, bátya! Hát aztán hogy felejtették azt az érseket ide a kapu mellé,
mikor templom is van a várban?

Nevetett ezen az őrmester.

— Hát ősém, majd megtudod, ha egyszer te is bíboros fogsz lenni, meg érsek,
aztán agyonütnek' (Jókai 1898, 1: 2).

Amikor II. Ulászló újszülött fia jövőjéről faggatja a címszereplőt, párbeszédüket
az elbeszélő értelmezése egészíti ki:

— Lesz-e neki olyan ősz haja, mint nekem?

— Isten megadja, hogy legyen.

(Úgy is lett. Husz éves korában már ősz hajú volt II. Lajos)' (Jókai 1898, 1: 86).

Martinuzzi sorsának megpecsételtségét időről-időre hangsúlyozza az előre uta-
lás a halálára, közülük csak egyik a Castalddal folytatott tárgyalás záradéka:

'S aztán kezét nyújtá Castaldonak, az is az övét neki.

Az a kéz ölte meg' (Jókai 1898, 2: 306).

Történelminek nevezhető regényekben gyakran előfordul, hogy az elbeszélő a
saját jelenére vonatkoztat. A *Fráter György* sem kivétel. Emlékeztet arra, hogy a
szóba hozott fegyverek a bécsi múzeumban láthatók 'mai napság', 'az első kor-
teskedés'-nek nevezi a Fuggerek Habsburg-párti tevékenységét, 'akkor' és 'most'
szembeállításához folyamodik, s olyan légköri tüneményt ír le, amelyhez hasonlót
maga Jókai '1849-ben, (...) Lőrincz nap tájékán' látott (Jókai 1898, 1: 232, 234, 2:
193, 1: 312). El kell ismerni, hogy az időszerűsítés olykor a történetírók munkáira
vezethető vissza. 'Ez a pálos barát — olvasható a regény főszereplőjéről —, a kor-
szellemet háromszáz évvel megelőzve, írja e napokban Ferdinánd királynak, hogy
hívja össze a magyar országgyűlést és szabadítsa fel a jobbágy népet. (1550! —

1848!') (Jókai 1898, 2: 299–300). Az idézett szavak előzménye megtalálható Horváth Mihálynál, aki a következőket írta: 'Felette nevezetes, és Frater György nemcsak kormánybölcsességének, hanem szívének is egyaránt dicséretére válik ama tanácsa, hogy ügyekezniék a király mindenek fölött a parasztságot felszabadítani azon súlyos iga alól, mely annak vállait az 1516-ki kuruczháború óta nyomja. (...) Előadá neki, miképen a török is e felszabadítás ígéretével csalogatja hódolásra a parasztságot; minek következtében a ráczok közül legújában is sokan hódoltak a beglerbégnek' (Horváth 1872, 307). Nem vitás, hogy a *Fráter György* elbeszélője olykor túlértelmez, vagy elragadtatásának ad kifejezést — Belgrád vízvívárának ostromát a következő fölkiáltással minősíti: 'Szent Jehova Isten atyám! Micsoda hetvenkét magyar volt ez!' (Jókai 1898, 1: 195) —, de az is előfordul, hogy saját tevékenységét mérlegeli, s ez cáfolja azt a vélekedést, mely szerint Jókai művészetéből teljesen hiányzik az önértelmezés. Ellenpéldaként az a részlet idézhető a *Fráter György*ből, mely kifejezetten a történelmi regény mibenlétére vonatkozik:

'Talán nem is helyes dolog regényt írni az ilyen alakról? Nem volna szabad egy költött vonást hozzá adni a jellemrajzához. Nincs is arra szükség.

A mit eddig a költői képzelet e regénynek nevezett életíráshoz toldott, az nem volt egyéb, mint kitöltése azon nagy hézagoknak, a miket a történetírók üresen hagytak' (Jókai 1898, 1: 176).

Ha valami kifogásolható Jókai művében, az éppen a történetírók által hagyott hézagok kitöltése. Jókai úgy érezte, közelebb kell hoznia olvasóihoz Martinuzzit. Ezért írt arról, hogy a barát elfojtotta szerelmét Zápolya Borbála iránt, és féltékeny volt Dózsa Györgyre, akit sajátmagának afféle másik énjeként tartott számon. Ezek a részletek a népszerűség jegyében regényesítik a történelmet.

Jókai köztudottan vonzódott a népiességhez, s ennek a nyoma még e kései regényén is érezhető. Gyakran szerepelnek olyan utalások a szóbeliség egyszerű formáira, amelyek az elbeszéltek hitelét hivatottak biztosítani. Juricsics Miklóst a 'mesebeli csodahős' rangjára emeli az elbeszélő, és a szöveg az általánosítások tekintélyes részét közmondásnak felelteti meg. 'Il faut donc faire bonne mine au mauvais jeu' — jelenti ki Zápolya János, a címszereplő magatartását pedig az 'a un renard — un renard et demi' szokásmondással jellemzi a történet elmondója. A zárlat is francia közmondás: 'C'est plus qu'un crime; c'est une faute!' Arra céloz, hogy a bűnért fölmentést adhatott a pápa a gyilkosoknak, de 'a hibát megboszulta a nemezis' amennyiben 'Fráter Györgyöt elveszítve elveszté Ferdinánd Erdélyt' (Jókai 1898, 2: 154, 204, 318).

A hitelesítésnek ilyen módjaihoz képest másodlagos jelentőségű a hivatkozás a szemtanú Szerémi György latin munkájára, Tinódi költeményeire vagy a 'historiá-író' följegyzéseire. Jókai kétségkívül tudatában volt annak, hogy hőse életéről különböző beszámolók készültek, melyek olykor szögesen ellentmondanak egymásnak, ám ő egy részüket 'oktondi mesék'-nek nyilvánította (Jókai 1898, 2: 207). Legtöbbször abból az életrajzból idézett, melyet Augustin Bechet kanonok 1715-ben Párizsban adott ki. Ezt a munkát 'részrehajlatlan'-nak tekintette (Jókai 1898, 2: 104), összhangban Horváth Mihálynak azzal a meggyőződésével, mely szerint a történelem a világnak 'részrehajlatlan bírósége' (Horváth 1972, 3). Kihagyott és egyszerűsített annak érdekében, hogy egyenes vonalú és egyértelműen magyaráz-

ható történetet mondhasson el. Az események egyetlen hiteles értelmezésének az eszményét igyekezett elhíttetni olvasójával, megfélekedve arról, hogy saját művei sem feleltek meg tökéletesen ennek a szemléletnek. A magyar nemzet történetéről korábban készített népszerű igényű áttekintésében elítélte Zápolya Jánost, amiért 'készakarva késett el' a mohácsi csatáról (Jókai 1884, 1: 371), regényében viszont téveszmeként utasította el ezt a véleményt (Jókai 1898, 1: 239). Aligha lehetett tudatában ennek az ellentmondásnak, hiszen később úgy hivatkozott a *Fráter György* című regényére, mint amely tökéletes összhangban van *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájával s mintegy kiegészíti azt (Jókai 1902, 382).

A történelem egyértelmű célelvűségének a hiedelmével is összefüggésbe hozható, hogy a *Fráter György* szerzőjének legegységesebb regényei közé tartozik. Mivel nincs benne mellékcelegmény, a szerkezet feltűnően egységes. Szerzőjének az a fogyatéka sem érzékelhető benne, hogy 'e g y é n e k e t hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak t y p u — s o k a t', mert a 'belső embert nem ösmerte' (Mikszáth 1907, 2: 79, 1: 130). Az olvasó meggyőződhet arról, hogy a regény szereplői közül 'messzelátó perspektívája valóban csupán Fráter Györgynek volt, a többiek mind nem láttak tovább annál a tájhatárnál, a melynek a szélén saját önző vágyaiknak délibábjá játszott', sőt arról is, hogy a barátot 'szinjátszói tehetése', 'alakovkodása' miatt vélték némely kortársai 'ördögi karakternek' (Jókai 1898, 2: 156, 23-24, 298). Legfőbb azzal lehet érvelni, hogy Jókai regénye némi túlzással nem több, mint Martinuzzi Horváth Mihály által megírt életrajzának leegyszerűsített s ezáltal népszerűbb változata.

A történetíró abban jelölte meg a 'lángeszű remetének' legfőbb jellemzőjét, hogy 'bevárni tudó' alkot volt, 'változékonyságát' arra vezette vissza, hogy 'az ország egy fej alatti egyesítését' tűzte ki célul (Horváth 1872, 114, 55, 235, 54), s a következő indoklással minősítette 'rejtélyes jellemű'-nek: 'A hazafiság emlőjén nőtt-e fel benne a nagyravágyás, mintegy azért törekedve magasra, hogy ott többet tehessen a szeretett hazáért? Vagy a nagyravágyás volt-e dajkája hazafiságának, csak ebben találván magához méltó czélt, méltó tárgyat. Ki tudná megmondani?' (Horváth 1872, 5, 14-15).

Jókai művében mindaz egyértelművé válik, ami Horváth munkájában még rejtélyesnek látszik, a *Zord időben* viszont Martinuzzi jelleme még inkább többértelműnek mutatkozik. Egyrészt azért, mert különböző nézőpontokból kap minősítést — Frangepán Orbán vagy Izabella például kifejezetten ellenszenvvel viseltetik iránta —, s e látószögek a regény világában egymással egyenrangúak, másfelől azért, mert az elbeszélő sokkal kevésbé érezteti jelenlétét. Alig található előrevetítés, és ha mégis előfordul, sokkal áttételesebb, mint Jókai regényében. Példaként a Komjáti Elemér közeli halálát némileg sejtető mondat idézhető abból a részletből, mely azt jeleníti meg, ahogyan Werbőczy a törvényszékre igyekszik eljutni: 'A menet valamivel lassabb volt, mint halottaskocsiké' (Kemény 1968, 430).

Kemény regényében a történetmondó szerepköre sokkal kisebb, mint Jókaiéban. Gyakran csak annyit közöl, amennyit a szereplők tudnak az eseményekről vagy tanúként tünteti föl valamelyik szereplőt, s az ő korlátozott szemszögéből látat egy jelenetet. Deák István egy dombról nézi végig, mint irtják ki a törökök

Komjáti Elemér családját. A történekből annyit fog fel az olvasó, amennyit a tanú megért belőlük. Hasonlóan szereplőhöz kötött az értelmezés a belső magánbeszéd-ek esetében. Ha viszont az elbeszélő értelmezi azt, ami a hősz tudatában meg végbe, a magyarázat többnyire talányos. Hogyan is vélekedik Elemér Barnabás diákról? A történetmondó szerint 'valószínűleg nem féltékenységből', hanem egy sor tényező 'összes hatásánál fogva volt iránta rossz elővéleménnyel' (Kemény 1968, 71). A számbavett tényezők lehetséges okok, pontosabban inkább csak föltételezések; az elbeszélő nem tudhatja, hogyan gondolkodik a szereplő. Az említett kérdésre nincs egyértelmű válasz, s így lehetetlen határozott jellemzést adni a két 'kitalált' főhős közötti feszültség okairól.

A szóbeliségnek azok az egyszerű formái, amelyek Jókai regényében döntő hatásúak, Kemény művében egészen más szerepet játszanak. Azok a szavak, amelyek szerint Barnabás nagynénje, Dorka, azaz Csepi Andrásné Devecsery Dorothea 'oly hatást tett Elemérrre, mintha a keresztúton boszorkány lépett volna elébe' (Kemény 1968, 54), a főhős bizalmatlanságát s lenézését fejezik ki az általa hóbortosnak tekintett öregasszonnyal szemben. Hasonló megvetés nyilvánul meg abban, hogy Elemér közmondással hárítja el a testi küzdelem folytatását, miután Barnabás diák csúfos kudarcot vallott az első menetben: '- Hagyjuk el, bajnok uram, elég volt már egy sütetből egy lepény' (Kemény 1968, 82). A *Zord idő*ben a közmondás többnyire gúnyt fejez ki s a szellemileg igénytelen együgyűek beszédmódját jellemzi. Az immáron öreg s igénytelen Deák-fivérek és parlagias várnagyuk folya-
modnak minduntalan közmondáshoz.

Nem kevésbé különbözik Kemény regénye a Jókaiétól a történeti munkák fölhasználásában. A *Zord idő* is megjelöl forrásokat, de nyitva hagyja a kérdést: mennyiben tekinthetők hitelesnek. A magyarok s a törökök, keresztények és muszlimok értékrendje összeegyeztethetetlen egymással. 'A magyar nógatja a fejét, s azon nem-et ért; de a török, midőn fejét nógatja, azzal a beleegyezést, az igent adja tudtul' (Kemény 1968, 169). A török s magyar főbíró csak tolmács segítségével tud vitatkozni, s beszédmódjuk még fordításban is annyira különbözik, hogy Zulfikar és Werbőczy között nincs lehetőség párbeszédre. Viszonyuk két közösség összeegyeztethetetlen értékrendjére emlékeztet. Dzsemil aga a következőképpen indokolja a katonáinak kegyetlenkedését Deák Istvánnak: '— Hasonlóan bántak az én családommal is Török Bálint portyázói (...). Engem rabbá tőn. Jól ismerem, magyar urak, hogy néz ki tömlöcötök' (Kemény 1968, 39-40).

Jókai nem vette figyelembe a történetíróknak olyan megállapításait, amelyek akadályozhatták volna a történelem egyértelműsítését. Elhallgatta, hogy Martinuzzi sokszor kudarcot vallott, így nem utalt arra, hogy a barát 'mindenek előtt a pápa által óhajta összeköttetni a megszakadt közlekedést' I. Ferdinánddal. 'E végett frater Ágoston prédikátori szerzetest 1547 végén levelekkel Rómába küldötte. De a hírnök Ferdinánd kémei által fölfedeztetvén s elfogatván, küldetésének meg nem felelhetett' (Horváth 1872, 237). Az ehhez hasonló részletek zavarták volna azt a *Fráter György* című regényben kialakított képet, mely szerint a címszereplő ügynökei révén mindig fölényben volt Bécshez és Konstantinápolyhoz képest s tökéletesen sikerült meggyőznie mindkét felet arról, hogy az ő oldalán van, vagyis meggyilkoltatása egyetlen egyszeri kivételes ballépéséből következett. Az ilyen

egyértelműsítés nem felelt meg annak a felfogásnak, amelyet Kemény az emberi jellem többértelműségéről alakított ki. A *Zord idő*ben a történeti személyiségeknek is többértelműeknek kellett bizonyulniuk, mert különben élesen különböztek volna a kitalált szereplőktől.

Az természetesen igaz, hogy e történelmi személyiségek azért is maradnak a háttérben Kemény alkotásában, mert a kitalált szereplők esetében az író több szabadsággal emelheti ki az emberi személyiség állhatatlanságát. A hős korántsem eszményített; az elbeszélő hangsúlyozza fogyatékoságait — például akkor, midőn említést tesz arról, hogy Komjáti Elemér fölkelte a budai nők érdeklődését: 'Tagadhatatlanul hízelgett hiúságának e kitüntetés, s bár Dora még gyakran jutott eszébe, nem vala érzéketlen a budai szépséges hódító kecssei iránt' (Kemény 1968, 409). A vele szembeállított Barnabás diák mintegy görbe tükröt tart a hős elé; kettejük viszonyának alakulásában jól megfigyelhető, hogy a regény jellemei legalább négy tényező: újszerű elemek, ellentmondások, összevetések és átalakulások kölcsönhatásának függvényeként vannak állandó mozgásban. Barnabás azért minősül 'szerencsétlen diák'-nak, mert apjának honárulás miatt kellett meghalnia, s a vád indokoltsága legalábbis kétségesnek mutatkozik, balsorsát éppúgy okozza önkényeskedés, mint törvény, s a regény világának meghatározó törvényszerűsége, hogy e kettő közé egyenlőségjel tételik: 'a kivégzett honáruló uradalmaiba előbb erőszakkal ült be a testvéröcs, s utóbb Ulászlótól új adományt nyert' (Kemény 1968, 42).

A *Zord idő* cím elsősorban nem a török hódoltságra, hanem a magyarok belső romlottságára utal. A legelső fejezet névtelen vándor utazásáról tesz említést, ki egy várat megpillantván, olyan kérdést tesz föl magában a tulajdonosáról, amely mintegy előrevetíti a regény világának a jellemzését: 'Hogyan lett naggyá e főúr? Hazáját védelmezte-e a közelebbi polgárháborúk alatt a pártosok és az idegen ellen, vagy szomszédját rabolta meg, és a környékre vetett sarcot? (...) Haladjunk tovább és gyorsan, gondolja a vándor, a lég már hűvös, a hold világít, haladjunk!...' (Kemény 1968, 8). Barnabás diákot apja szelleme megtorlásra ösztönzi, ám ő éppúgy nem biztos abban, hinnie kell-e a szellemnek, mint Hamlet, s tetejében azt sem tudja, ki is felelős apja haláláért: 'a kísértet, ki atyámnak nevezi magát, s akinek képét több példányban rajzoltam már le, szüntelen arra buzdít, hogy irtsam ki e rablókat. Hol találok rájuk, kérdezem. Az egész országban, felelte' (Kemény 1968, 121). A történetek súlyát növeli, hogy Barnabás apját nem ismeretlen, de Kinizsi Pál, vagyis olyan személy ölette meg, kit az olvasó tisztelni tanult: '— Kiszemelt csapattal vendégként szállt hozzá, s midőn előintézkedéseit megtevé, levette az álarcot, a várurat elfogató, megsütteté, mint a kost. Azokat pedig, kiket a honárulási bűnben részeseknek tartott, kényszeríté, hogy húsából egyenek' (Kemény 1968, 379).

Az ilyen előzményeknek a távlatából válik érthetővé, hogy Komjáti Elemér kedvezőtlen véleménye Barnabásról némileg változik: 'Nem tartotta többé csak eszelős embernek, sőt valami nagyszerűt látott a bosszúban' (Kemény 1968, 122). 'Ne taszítson el engem magától!' - kérleli Elemért a diák a regény első részének a végén, s a rákövetkező középső rész elején Barnabás magatartása is arra enged következtetni, hogy a két ellenfél közeledik egymáshoz: 'támadt lelkében bizo-

nyos, bár még elmosódott és határozatlan érzés Elemér iránt, mely némileg hasonlított a vonzalomhoz' (Kemény 1968, 194).

A *Zord idő* szerkezetében az a kulcsfontosságú jelenet, amelyben Barnabás önmagával folytatott tusakodásáról számol be Elemérnek: '— Iszonyú küzdést állottam ki a kőpadon. A sátán szemem elébe hozott egy tornyot, melyhez hasonlólt láttam álmaimban, még akkor, midőn atyám árnyéka bosszúra hívott föl. Mily dicső tett volna égő kanócot vetni ezen épület szentélyébe (...), mondá nekem a kísértés lelke, és folytatván csábításait, megint így szólt: Ne bízzál a bosszún kívül más ösztönben! Senki sem támogathat az élet meredek ösvényén, csak a szívós gyűlölet! (...) Mint láthatod — folytatá Barnabás, Eleméren nyugtatva szemeit —, a kísértő szellem nagy ékesszólással bír. De nekem eszembe jutott, hogy te, ámbár érdekeddel és irántad tanúsított közönyömmel ellenkezett, segítségemre jöttél, midőn életem veszélyben volt. (...) elűzvéen bösz álmaimat, szentül ígéréd, hogy soha nem fogsz elhagyni. (...) A kísértő szellem a levegőbe oszlott szét, én állhatatosan követlek téged, s küzdök azon zászló mellett, melynek színét magadénak vallod' (Kemény 1968, 205-206).

Amikor azután Elemér közli, hogy Werbőczy a számára ismeretlen Barnabást nem tudja kiváltani a török fogságából, és azon töpreng, mit mondjon a magyar főbíróknak, a diák mintegy a végső szó jogán kérlelésbe fog, hangsúlyozván, hogy számára minden vagy semmi a tét: 'Tudatnám vele társam szerencsétlen természetét, mely az emberek iránti hitét akkor veszítette el, midőn a beszédet érteni kezdé (...). Tudatnám vele, hogy e boldogtalan egyénnek férfikorában sem volt oka az emberekről más véleményt alkotni, és hogy csak egyetlenegy ígéret szentsége ébresztené föl lelkében az első kételyt világutálatának jogtalansága iránt' (Kemény 1968, 322). Miután Barnabás nem kap megerősítést hitére, kifakadásával annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy a világ romlott és a jó csak látszólag az: 'te esküdet szeged meg, hogy egy kikötést, mely iránt nem kötelezted magadat, teljesíthess? Engem taszítasz a legiszonyúbb kínok közé, csak azért, mert becsületesebb akarsz lenni egy nagy úr, mint a szegény és elhagyott Barnabás diák iránt. Ime a ti erényetek! Az álnokság, hazugság és képmutatás valóban igen hasonlít azok fogásokhoz, mikkel ti mint fényes tulajdonokkal büszkélkedtek. S ha már egyszer kétkednem kell szabadban, ugyan hol álljak meg és melyik fokon alul ne szálljak?' (Kemény 1968, 324).

Barnabás külsejét s viselkedését az elbeszélő következetesen állatokéhoz hasonlítja, s nagynénje így jellemzi a diákot a Deák-fivéreknek: 'Tigris volt ő, kalitkába zárva, elfárasztva s kiéheztetve, megtörve; kegyelmetek titkon fölnyiták a reteszt, s mondák: eredj a szabadba, s keresd a martalékok, melyet szététhess' (Kemény 1968, 377). Nem vitás, hogy Barnabás jelleme elejétől fogva magában rejtje azt a lehetőséget, hogy félelmetes következményekhez vezethet, ha megnő a cselekvési szabadsága. Ugyanabban a jelenetben, amely Elemér és Barnabás közeledéséről ad számot, a diák a következőképpen körvonalazza kettejük emelkedését: '— Most nekem két kezem van — szakítá meg a hallgatást Barnabás —, de a hatalom által sok kezem lesz (...). Most két kezem van, de a hatalom módot ad, hogy ezer szemmel lássak. Mind elfoglalom e szemeket, hogy számomra nézzenek. (...) Ragadjuk üstökön, Elemér úrfi, a legelső körülményt, mely megengedi, hogy

lábunkat az emberek nyakára tegyük, és por helyett a lelket tapossuk' (Kemény 1968, 124). A szövegösszefüggés alapján eldönthetetlen, mennyiben vonatkoznak e szavak a hatalom lényegére illetve Barnabás gonoszságára, mint ahogyan azt a kérdést is nyitva hagyja a regény, mennyiben igaz, hogy 'az emberek igazságtalansága és az Isten látogatásai a tisztát még tisztábbá s csak a romlottat teszik gonoszszá' (Kemény 1968, 72). Születik-e valaki jónak illetve gonosznak, vagy a körülmények teszik azzá? Eleve elrendelés határozza-e meg az ember sorsát vagy szabad akarat? Azért sem lehetséges a felelet, mert a *Zord idő* lapjain gyakran nem lehet megállapítani, ki is a beszélő.

Ugyanez nehezíti meg a történelmi személyiségek minősítését. Podmaniczky 'a mi uralkodónk' megjelöléssel utal Martinuzzira (Kemény 1968, 146), ám bajos megállapítani, mennyi a gúny ebben a szóhasználatban. Vannak, akik 'mogorvának, sőt 'kíméletlen'-nek mások viszont 'a szükségben egyedül segíteni tudó egyén'-nek tartják e barátot (Kemény 1968, 131, 132, 136), és a *Zord idő*ben nincs olyan 'részrehajlatlan' álláspont, amely megkönnyítené az olvasó dolgát. Nemcsak Elemér és Barnabás, hanem Werbőczy és György barát jelleme is kettejük viszonyának függvényeként jelenik meg a regényben. Werbőczy 'talpig becsületes ember', Martinuzzi viszont 'csak azt az érzést szokta elárulni, melyre a körülmények szerint szükség van' (Kemény 1968, 255, 160). A barát ironikus alkat, aki lenézi Werbőczyt s gúnyal beszél róla. Midőn a szultán arra kéri a magyarokat, vigyék el táborába a csecsemő János Zsigmondot, Martinuzzi a következő kijelentést teszi: 'a mi tudós kancellárunk akkora logikával bizonyította be holnapi tisztelgésünk veszélytelenségét, hogy most már magam is valami szerencsétlenségtől kezdek tartani' (Kemény 1968, 165). Fráter György idegenkedik Werbőczytől 'mint ideológótól' (Kemény 1968, 255), s e felfogásban benne rejlik az előföltetés, hogy akit eszméség vezérel, azt megigézte a hatalom. A későbbiek mintha igazolnák e vélekedést, legalábbis erre lehet következtetni abból a mondatból, mely Werbőczynek Komjáti Elemér halálát követő viselkedését írja le: 'Fia halálát alig sajnálná inkább, mint Elemérét; azonban mekkora elégtétel volt a magyar törvénykezés megmentése és a gögös Zulfikar lealáztatása' (Kemény 1968, 444). Nem pusztán arról van szó, hogy Werbőczy szerfölött hiú — e tulajdonságával éppenséggel titkárához, Komjáti Elemérhez hasonlít —, hanem arról, hogy Martinuzzinak nem teljesen jogtalanul lehetett fönntartása a főbíró ítélőképességével szemben, hiszen Podmaniczkynak Markoshoz intézett szavai is ezt erősítik meg: 'Tehát a váradi béke körülményeinek fölleplezésén mosolygott a szultán, eszerint ő alkalmasint még együgyűbb, mint a mi nagy tudósunk, Werbőczy István...' (Kemény 1968, 168). 'A gyakorlati nézeteknek mindig nagy előnyük van az eszményi irányokkal szemben' — olvasható a *Zord idő* második részének a záró fejezetében, s noha e szavakat egyaránt lehetne az elbeszélőnek s Frangepán Orbánnak tulajdonítani, nagyon is valószínű, hogy Martinuzzi és Werbőczy szemléletének összehasonlítását fogalmazzák meg. György barát felfogását Horváth Mihály is a körülményekhez igazodó gyakorlatiassággal társította, s ennek bizonyítására éppen Buda 1541-ben végrehajtott török elfoglalását hozta föl bizonyítékkul. 'A török hűtlen szószegése nagy fordulatot hozott az ő politikájában' — állapította meg (Horváth 1872, 172), s e példát a *Zord idő* általánosabb következtetés megfogalmazásához használta föl: 'György

barát rejtélyes, céljaira álutakat is kereső, de kimeríthetetlen segélyforrásokkal bíró jelleme (...) romba dönt politikai tervei helyébe új építményhez fogott' (Kemény 1968, 252).

Az a tény, hogy Kemény regényének nem ez a végkicsengése, hiszen a záró fejezet Izabella szavaival ér véget, ki Martinuzzi vállalkozásának kudarcát is előre vetíti, ékesen bizonyítja, hogy a *Zord idő* kétségbe vonja a történelem egyértelműsíthetőségét, ehelyett olyan vélekedést sugall, melyet az utókor 'többféle- és egyúttal különbözőképpen értelmezhető múlt egyidejű legitimitásának gondolata'-ként tart számon (Gyáni 2004, 1197). Föltételezhető, hogy ennek a nézetnek a megfogalmazását olyan szerzők művei ösztönözhatték, mint Montesquieu vagy John Stuart Mill, mivel 'a normativitás elvetése a klasszikus liberalizmus elvein nyugszik' (Marosi 2004, 1214). Kemény utolsó regénye kétségessé teszi, hogy a történelemnek van folytonossága és iránya. Buda elfoglalása, a cselekmény legfőbb történetinek nevezhető eseménye, visszafordíthatatlanságra, de egyúttal vonalszerűen előre haladó folyamat helyett ugrásszerű változásokra is enged következtetni, olyan hallgatólagos előföltételezés alapján, mely szerint 'a történelem sosem közvetlen nyers értelemben az, ami „végbemegy”, hanem az a kifinomult összetettség, amelyet gondolati értelemben beleolvasunk a végbementbe' (James 1968, 182).

Izabella kijelentése a regény záró fejezetében — 'életem talány fog maradni a történelem előtt is' (Kemény 1968, 473) — nem pusztán arra emlékezteti az olvasót, hogy e regény szerint a történelmi személyiségeknek nincs végleges megfejtése, de egyúttal kérdésessé teszi a határt 'valóság' és 'kitalálás' között. Mindkettőt elképzeltnek tünteti föl — a szónak eredeti értelmében, vagyis azt sugallva, hogy a történelmi munkákból ismert személyiségekről éppúgy megalkotott képek élnek bennünk, mint a regényíró által kitalált szereplőkről. A *Zord idő* mintegy ábrándnak tünteti föl 'a hitet, hogy amit ténynek neveznek, megfelel a valóban megtörténtnek, (...) mintha a tények mindaddig dokumentumokban szunnyadtak volna, míg a történészek ki nem vonták volna ez utóbbiakat az előbbiekből' (Ricoeur 2000, 226). A történelmi tény — például Buda török elfoglalása — ebben az értelmezésben nem 'valódi'-nak minősíthető esemény fölidézése, hanem értelmezés, mely ily módon, magától értetődően, a jelenre is vonatkoztat. Az esemény folytonosságot szakít meg, s a történelemben majdnem tulajdonnév rangjára emelkedik.

A regény hol közélről, hol távolról láttatja a szereplőket, s a különböző látószögből más és más értékrend alapján minősíti, különböző színben tünteti föl őket. A nézőpontnak ez a kitüntetett szerepe elválaszthatatlan annak cáfolatától, hogy egyféle történelem létezik, amelyet vagy helyesen vagy tévesen lehet elmondani. A tényeknek megnyilatkozások vagyis nyelvi képződmények felelnek meg, s így a történelminek nevezhető regény a tárgyilagosság korlátaira emlékeztet. Arra, hogy 'a tudományos állítások bizonyos kiterjedésen túl nem mindenki számára érvényesek' és 'az egész történelem egyszerre objektív és szubjektív, megfelel a logika és a valószínűség követelményeinek, de valamely egyén vagy korszak távlata ad neki irányt' (Aron 1981, 350).

- Aron, Raymond (1981) *Introduction a la philosophie de l'histoire: Essai sur les limites de l'objectivité historique complétée par des textes récents*. Paris: Gallimard.
- Bán, Zoltán Andárs (1991) 'Értelenségünk iskolája', *Holmi*, 3: 922-924.
- Coleridge, Samuel Taylor (1975) *Biographia Literaria or Biographical Sketches of My Literary Life and Opinions*. Ed. George Watson. London: Dent.
- Gyáni, Gábor (2004) 'A rendszerváltástól a jövő „várható batáság”', *Magyar Tudomány* 111: 1193-1200.
- Horváth, Mihály (1872) *Utyeszentcb Frater György (Martinuzzi bibornok) élete*. Harmadik lenyomat. Pest: Ráth Mór.
- James, Henry (1962) *The Art of the Novel: Critical Prefaces*. New York: Charles Scribner's Sons.
- James, Henry (1968) *The American Scene*. London: Rupert Hart-Davis.
- James, Henry (1987) *Selected Letters*. Cambridge, MA: The Belknap Press.
- Jókai, Mór (1898) *Fráter György: Történelmi regény*. Budapest: Révai testvérek.
- Jókai, Mór (1884) *A magyar nemzet története: Regényes rajzokban*. Negyedik kiad. Budapest: Franklin-Társulat.
- Jókai, Mór (1902) *A magyar nemzet története regényes rajzokban*. Hatodik képes kiad. Budapest: Franklin-Társulat.
- Kemény, Zsigmond (1968) *Zord idő: Regény*. Budapest: Szépirodalmi.
- Marosi, Ernő (2004) 'A művészettörténet-írás szépsége', *Magyar Tudomány* 111: 1212-1216.
- Mikszáth, Kálmán (1907) *Jókai Mór élete és kora*. Budapest: Révai.
- Németh, G. Béla (1959) 'A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az Álmodó álmodója)', *Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 13: 355-392.
- Ricoeur, Paul (2000) *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Paris: Seuil.
- Wilson, A. N. (1986) 'Introduction', in *Scott, Sir Walter Ivanhoe*. London: Penguin Books, vii-xxix.

BÉNYEI TAMÁS

Történelem és emlékezés a kortárs történelmi regényben

Köztudott, hogy a „történelem” mai fogalma és a regény nagyjából egy időben, a modernitás kezdetén született, amikor a történetírás levált az irodalom kategóriájáról.¹ Talán nem véletlen, hogy a „történelmi regény” műfaja épp akkor jött létre, amikor ez a leválás befejeződött. Pontosán tudjuk, mikor: 190 évvel ezelőtt, 1814-ben jelent meg Walter Scott *Waverley* című regénye (öt évvel később pedig az *Ivanhoe*, amelytől a történelmi regény alacsony irodalmi presztízsét számíthatjuk, legalábbis az angolszász világ irodalmában).

Ezt a jól ismert tényt csak azért idéztem fel, hogy jelezzem: a történelmi regény kulturális „helye” már kialakulásakor sem volt független a kulturális mező átrendeződésétől, elsősorban a „történelem” és a „történetírás” kulturális helyétől. Kiindulópontom is ez: úgy gondolom, a történelmi regény a kulturális emlékezet egyik, koronként változó fontosságú praxisa, s az itt következő rövidke fejtegetésben a műfajról — pontosabban annak kortárs feléledéséről — abban a kontextusban lesz